

PROJEKTOVANJE SRPSKIH PRAVOSLAVNIH HRAMOVA U 21. VEKU

UDK: 726.5"20"

Mirko Stanimirović¹

Rezime: Naučna opravdanost istraživanja savremene srpske sakralne arhitekture zasniva se na društvenoj potrebi unapređenja arhitektonske nauke u skladu sa zahtevima savremene arhitektonske teorije i prakse. Na osnovu analize krize kriterijuma srpske sakralne arhitekture u 21. veku, predloženo je rešenje organskog posmatranja hrama. Predstavljena liturgijska shema hrama predstavlja jedan deo ukupnog razumevanja suštine pravoslavnog hrama i u cilju sastavljanja osnovnog programa za projektovanje srpskih pravoslavnih hramova, potrebno je definisati prostor koji odgovara svim akterima koji su uključeni u izgradnju i korišćenje crkve.

Ključne reči: Sakralna arhitektura, crkva, pravila, projektovanje, Srbija

ARCHITECTURAL DESIGN OF SERBIAN ORTHODOX TEMPLES IN XXI CENTURY

Summary:

The scientific justification of the research of contemporary Serbian sacral architecture is based on the social need for the advancement of architecture in accordance with the requirements of contemporary architectural theory and practice. Based on the analysis of criteria crisis in contemporary Serbian sacral architecture, the organic observation of the temple was proposed as a solution of this issue. Presented liturgical scheme of the temple represents just one part of the overall understanding of the essence of the Orthodox temple. In order to compile the basic program for the design of Serbian Orthodox temples, it is necessary to define a space suitable for all actors involved in the construction and use of the church.

Keywords: Sacral architecture, Church, Rules, Architectural design, Serbia

¹ Dr Mirko Stanimirović, asistent, mirko.stanimirovic@gaf.ni.ac.rs, Građevinsko-arhitektonski fakultet Univerziteta u Nišu

1. MESTO SRPSKE SAKRALNE ARHITEKTURE U 21. VEKU

Uobičajena pojava u novijoj srpskoj sakralnoj arhitekturi je građenje hramova koji na specifične načine podsećaju na srednjevekovne hramove. U nauci je odavno doveden u pitanje zahtev naručioca da se crkva gradi u „srpsko- vizantijskom“ stilu i da se na specifičan način kopiraju nasleđene srednjevekovne forme [1-10]. Izgrađene novije crkve pokazuju i da arhitekti ne doprinose rasvetljavanju pravila projektovanja srpskih pravoslavnih hramova. Jedan deo projekatana i dalje pribegava bukvalnom kopiranju tradicije, stvarajući neubedljive arhitektonske kompozicije. Druga grupa projekatana stvara nedovoljno ubedljivu kompoziciju korišćenjem srednjevekovnih citata. U situaciji gde većina crkvenih projekatana uopšte nisu školovani arhitekti, samo mali broj arhitekata se usuđuje da nastavi delo starih graditelja – da kreativno prerađuje nasleđene ideje prema uticajnim faktorima (vreme, mesto i program).

Slika 1 – Crkva Rođenja Presvete Bogorodice u selu Štipina (arh. B. Mitrović, 2011)

Treba spomenuti da postoje i autori koji potpuno slobodno projektuju hram u formi neodmerenih arhitektonskih rešenja, potpuno promašene teme.

Doprinos krizi kriterijuma građenja savremenih hramova dale su i visokoškolske ustanove, jer se projektovanju ove vrste objekata poklanja veoma malo pažnje. Takođe, naučni istraživači se ne usuđuju da postave jednostavan skup pravila građenja, iako postoji puno radova koji na različite načine kritikuju izgrađene crkve. Druga vrsta krize, koja se odvija paralelno sa izgradnjom hramova u 21. veku je odvajanje arhitektonske teorije od prakse, prema aktuelnim pravilnicima o izborima u zvanja nastavnika. Problem savremene sakralne arhitekture u Srbiji je multi-

disciplinarnan i u njegovo rešavanje bi trebalo uključiti sve aktore koji na bilo koji način učestvuju u izgradnji hrama. Pomiriti sveštenike i arhitekta zvuči kao nemoguć zadatak, ali zar ne izgleda prirodno da arhitekt pre nego što krene u projektovanje razgovara sa sveštenikom koji će se na određeni način kretati u prostoru gde će se izvoditi ritual? Još bolje bi bilo uključiti u proces donošenja zajedničkih odluka i slikare, pojce, scenografe, režisere, kompozitore, istoričare umetnosti, filozofe, književnike, psihologe i one najbitnije – vernike. Obični ljudi su nepravedno izuzeti iz razgovora o savremenoj sakralnoj arhitekturi iako se nalaze u centru samog odvijanja suštine hrama – liturgije.

2. PREDLOG REŠENJA PROBLEMA SRPSKIH PRAVOSLAVNIH HRAMOVA

Po našem mišljenju početni korak u definisanju pravila građenja ove arhitekture jeste unapređenje procesa edukacije. Osnovna saznanja o srpskoj crkvi, srpskoj istoriji, arhitekturi, liturgiji, umetnosti i društvu u svim njegovim segmentima, potrebno je da funkcionalno znaju svi pomenuti učesnici u izgradnji hrama. Nikakve koristi nema od ponavljanja pozajmljenih informacija (što je inače odlika našeg školskog sistema, zasnovanog na temelju posleratnih ideja o edukaciji), već je neophodno stvaranje realnih kompetencija koje omogućavaju donošenje određenih odluka na osnovu stečenog iskustva. U fazi specijalizacije sakralne arhitekture, studenti arhitekture bi morali da se u okviru obaveznih predmeta bave baš ovom vrstom projektovanja, uz funkcionalno predznanje iz projektovanja, istorije i teorije arhitekture i umetnosti, nacionalne istorije, tradicionalnog graditeljstva, teorije forme i liturgijskog prostora. Ovaj zadatak čini se još težim ako prihvatimo činjenicu da su studenti arhitekture u Srbiji bespotrebno zatrpali informacijama iz obaveznih predmeta, koji su kreirani sa fokusom u nastavniku (umesto u studentu) i koji često nisu usmereni ka poslu koji će studenti obavljati nakon dobijanja diplome. Sa druge strane, u okviru nastave arhitektonskog projektovanja, studenti (samim tim i nastavnici) su uspešno odvojeni od značaja tradicije i kreativnog prerađivanja nasleđenog iskustva u novim situacijama.

Spomenuta interpretacija nasleđenih arhitektonskih oblika je sledeći korak u rešavanju ovog problema. Slično kao što je zanemaren arhitektonski crtež–alat za rešavanje arhitektonskih problema – tako su pod uticajem neproverene savremenosti studenti naučeni da poništavaju funkciju i vrednost tradicionalnog krova. Time ne samo da stvaraju neubedljive kompozicije

kutijastih oblika, već kasnije u praksi zapadaju u nerešive tehničke probleme ošišanih krovova, koji se stalno bore sa vremenskim uslovima, većinom lokalnih izvođača i materijalima proizvedenim za srpsko tržište. Uslovljeni potrebom da stvore nešto „drugačije“, često prema holivudskoj ideji „zvezde arhitekta“, studenti su često mešali pokret moderne sa modernim konceptima u arhitekturi. Ne može im se zameriti, jer nastavu treba tek oblikovati prema budućim poslovima arhitekta u novom svetu. Ipak, nastavnici bi morali da usade studentima potrebu za stvaranjem autentične arhitekture na temelju razumevanja bitnih promena u istoriji arhitekture i društva. Skoro pa je nemoguće odbaciti vrednost nasleđa i zaštićene arhitekture ako se razume razvoj arhitekture. Moderna arhitektura se oslobađala renesansnog postupka koji je vrednovanje neke građevine izvodio iz reprezentacije već vrednovane arhitekture. Poruka prošlog je korišćena radi vrednovanja značenja sadašnjeg. Idejom da „forma prati funkciju“ moderna arhitektura je pokušala da se odvoji od predstavljačke tradicije, kreiranjem redukovanih formi ili apstrakcija. Građevina je trebalo da svojim izgledom izrazi sopstvenu funkciju ili da iskaže racionalnost svoje kompozicije i proizvodnog procesa u kojem je nastala. Ipak, redukcija na funkcionalnost je bila samo ogoljena klasična forma, koja je referirala na svoju funkciju [11]. Pokret moderne je u želji da otelovi duh vremena težio stvaranju sputavajućih pravila, koja su bila zasnovana na tri dogme: funkcionalističku analizu kao polaznu tačku istraživanja, anuliranje tradicionalne arhitektonske leksike i identifikaciju arhitektonskog napretka i korišćenja novih tehnologija [12]. Kritikovanjem modernizma, postmodernizam koristi istoriju, ukus i ornament, kako bi arhitekturi povratio konkretnost. „Pa ipak, i ovaj pokret ubrzo se zaglibio u oveštale izraze proizvođači poplavu formalističkih igrarija, jer samo zbunjuju, umesto da nadahnjuju“ [13]. Kroz oživljavanje arhetipova, arhitektura u 21. veku se poziva na istorijske forme u smislu tipova, a ne za pojedine apsekte određenog spomenika. Pažnja se posvećuje odnosu objekta i grada, kao dela i celine, odnosno konceptu mesta.

Na osnovu našeg istraživanja [14-18] srpsko crkveno graditeljstvo od svog početka do današnjeg doba teži da nastavi pravoslavni kult i ideologiju prethodnih epoha. Raznolikim osnovama i oblicima se produžava stvaranje srednjevekovnog perioda, u kojima su postignuta izvanredna arhitektonska rešenja. Upotrebljavanje različitih elemenata iz različitih perioda i njihovo spajanje u novu kompoziciju, odlika je zapravo eklektizma (ili eklekticism) u arhitekturi, iz 19. veka. Pored liturgije, koja je uglavnom

nepromenjenog oblika, na koncept hrama kroz sve periode, uticali su stav naručioca, tehnika gradnje i formirano nasleđe.

Slika 2 – Kuće za Analisu i Pitera u Leisu u Švajcarskoj (arh. P. Zumthor, 2009)

Ideja prošlosti utemeljuje stav Crkve da novi objekti preuzimaju tradicionalne oblike radi povezivanja istorijskih događaja i ideje o nacionalnoj umetnosti sa početka 20. veka. Slažemo se sa Trifunovićem da je prošlost je u istoriji umetnosti srpskog naroda korišćena kao kult jedne umetnosti i kao kriterijum [19], jer je promišljena nadgradnja tradicije imala za cilj povezivanje Srba u jedinstven kulturni i državni prostor. Iz nedovoljnog poznavanja arhitekture srednjevekovnog pravoslavlja, kao i zbog različitog shvatanja vizantijskog stila, stvorena je arhitektonska raznolikost koja je pokušala da nastavi srednjevekovno prenošenje poruke putem arhitekture. Takvo podsećanje na građevine srednjeg veka kreiralo je i ideološku konstrukciju prošlosti, koja je spajala monarhijsko ustrojstvo i državnu tradiciju. Sa druge strane, kreativna prerada tradicije korišćena je i radi stvaralačkog povratka u prošlost, odnosno, radi pokušaja da se prekorači bukvalno oponašanje tradicionalnih oblika.

Slika 3 – Crkva Sveti Marko u Beogradu (P. i B. Krstić, 1940)

U okviru obnove nacionalnog stila građene su crkve pod uticajima vizantijske, srpske srednjovekovne arhitekture, baroka i neobaroka. Školovani arhitekti u to vreme pokušavaju da projektuju crkve, koji podsećaju na stare srpske spomenike. Ipak, njihovo obrazovanje ih ograničava da razumeju duhovna svojstva srednjovekovnih uzora. Sakralna arhitektura u vreme obnove srpskog stila svoju vrednost je stvarala citirajući već vrednovanu arhitekturu. Na tako postavljenim temeljima, arhitektura je simulirala izgled već postojećih pojava, koristeći poruku prošlosti sa ciljem vrednovanja značenja aktuelnog izraza. Time je zapravo ideja o obnovi srpskog nacionalnog stila prestala da bude slobodna interpretacija poznatih srednjovekovnih građevina i postala kompilacija koja ne odgovara umetničkim koncepcijama [20]. U 20. veku, prema zahtevu naručioca da se oponašaju forme srednjeg veka, mnogi graditelji prihvataju imitaciju nasleđa kao jedni model srpskog savremenog hrama. Pod uslovima društvenih, državnih i kulturnih prilika u 20. veku stvaraju se različiti pogledi na nacionalni model hrama. Razdvajanjem religije i društva, posle Drugog svetskog rata, „pravila građenja“ hramova poništavaju njihov teološki program i zadržavaju se u ideji „srpskog pravoslavnog stila“.

Slika 4 – Crkva Vaskrsenje Hristovo na groblju Bozman u Kragujevcu (arh. R. Prokić, 1985)

Na osnovu analize savremene sakralne arhitekture u Srbiji, zastupamo stanovište je ključ za rešenje problema srpskog pravoslavnog hrama njegovo organsko posmatranje. Analiza pojedinačnih elemenata hrama dovodi do jednostranih zaključaka, koji ne doprinose unapređenju naše sakralne umetnosti. Pojedinačne funkcije hrama bi trebalo da postanu jasne, kao što je poznata funkcija programa muzeja ili kuće za stanovanje. Dom neke porodice se oblikuje na osnovu

programa porodične kuće. Njihove potrebe, mogućnosti gradnje i uputi za oblikovanje, čine bazu takvog programa. U situaciji srpskog pravoslavnog hrama, ne samo da su arhitektura, liturgija, muzika, ikonografija, scenografija, tradicija, tehnika gradnje i estetika u vezi sa teologijom, koja prevazilazi ideju jedne privatne kuće, već je složenost njihove ukupnosti nesaglediva iz ugla jedne profesije. Iako delovi slagalice izgledaju veoma nepovezani, celina će se prikazati jedino onima koji su spremni da svoju ulogu prihvate u odnosu na program izgradnje i suštinu crkvenog objekta. Naučna opravdanost istraživanja savremene srpske sakralne arhitekture zasniva se na društvenoj potrebi definisanja arhitektonske slobode u kreiranju savremenog srpskog pravoslavnog hrama, radi unapređenja arhitektonske nauke u skladu sa zahtevima savremene arhitektonske teorije i prakse.

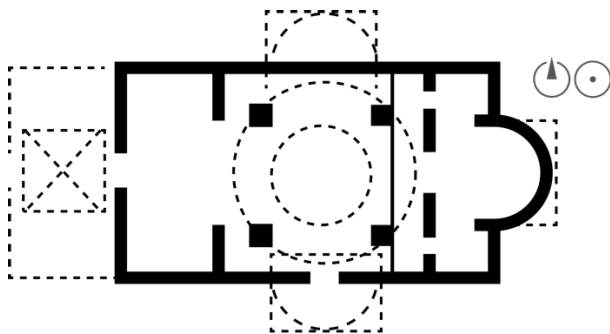
Slika 6 – Unutrašnji prostor hrama za vreme liturgije

3. LITURGIJSKA FUNKCIJA HRAMA

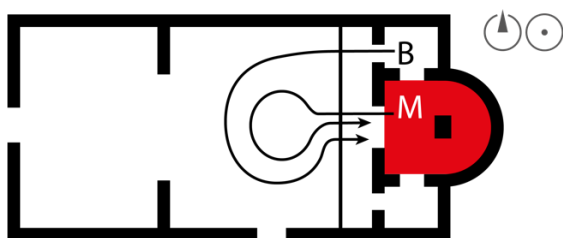
Graditeljstvo srpskih pravoslavnih hramova u 21. veku uglavnom je obeležena niskim stepenom integrisanosti u savremenu arhitekturu. Oblikovanje novih crkava u nekom od stilova iz prošlosti zapravo je u suprotnosti sa postupanjima tradicionalnih graditelja. „Simboli“ Srpske pravoslavne crkve, mogu uticati na oblikovanje arhitektonskog modela, ali ne obavezuju arhitekta da pri-menjuju određeni tip ili stil srpskog pravoslavnog hrama. Sagledavanjem celokupnog razvoja srpske sakralne arhitekture, uočavamo da su graditelji često odstupali od arhitekture nasleđenih uzora stvarajući objekte koji odgovaraju liturgijskim zahtevima. Crkva, kao objekat je potrebna za zajednicu Boga i vernika, menjala se u skladu sa uticajnim faktorima (vreme, mesto i program). Iz ovoga sledi da u projektovanju srpskih pravoslavnih hramova *nema strogo obavezujućih pravila*. Takođe, zbog beskonačnosti pravoslavnog delovanja, hram kao

prostor i ne može biti strogo određen crkvenim pravilima.

U „Apostolskim Ustanovama“ je zapisano da „Prvo mora biti dom Gospodnji duguljast, postavljen prema izlasku sunca, sa sporednim prostorijama sa obe strane, tako da je sličan lađi” [11]. „Najstariji oblik hrišćanskih crkava je duguljast četvorokut (*oblonga* δρομηχη) ili lađa, koja se prema istoku završava ispučenim polukrugom.” (...) Crkva ne propisuje u kom se stilu imaju graditi hramovi, ona samo traži ono bitno i najpotrebnije u pogledu položaja i pravca crkve” [22]. Gotovo svi srpski pravoslavni hramovi prema procesu liturgije imaju sličan unutrašnji poredak hrama. Hram se postavlja pre-ma istoku i sastoji se od pročelja, broda i oltara. Spoljašnji poredak čine pravougaona osnova (stvorení svet), prelazni sloj (kazuje da je večan život nakon ovozemaljskog) i kupola ili svod (nebo) [18, 23].

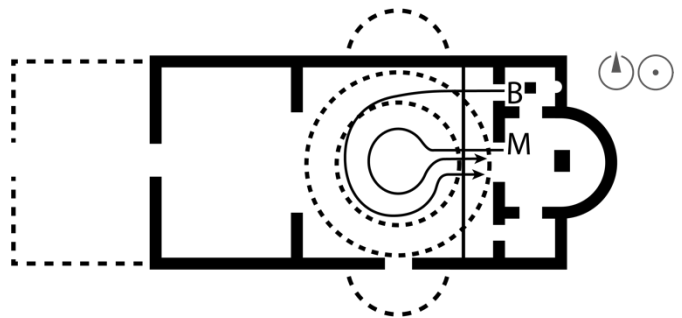
Slika 7 – Osnovni delovi hrama

Slika 8 – Kretanje sveštenika za vreme liturgije (B: Veliki Ulazak, M: Mali Ulazak)

Rezultat saradnje teologa i arhitekte [15] može se predstaviti jednostavnom shemom koja je rezultat povezivanja liturgije sa prostorom hrama, odnosno sa prostornim potrebama koje treba jedna crkva da sadrži, kako bi se odvijala liturgija. Hram, postavljen oltarskom apsidom prema istoku, treba da sadrži: pripratu, lađu, soleju, ikonostas i oltar, koji se završava istočnom apsidom. U njemu treba ostaviti dve niše: za

proskomidiju i đakonikon. Ukoliko oblik osnove dozvoljava, pre soleje mogu se dodati bočne pevnice. One nisu obavezan element liturgijskog programa hrama i prikazane su isprekidanom linijom, kao što je neobavezan i zapadni zvonik [14].

Slika 9 – Liturgijski program hrama (Shema hrama, B: Veliki Ulazak, M: Mali Ulazak)

Definisanje prostora pravoslavnog hrama sagledali smo iz značenja bogoslužjenja i učenja Crkve. „Hrišćanski hram jeste mesto susreta Boga i čoveka. To je mesto bogoslužjenja, molitve, savršavanja Svetih tajni i, prevashodno, savršavanja Tajne nad tajnama – Svete liturgije. Verni narod, sabran u crkvi kao Telu Hristovom, prouznosi moljenja i pesme hvale svome Tvorcu i Spasitelju i pričešćuje se Njegovim prečistim Telom i Krvlju. Bog se svom narodu otkriva kroz Svete tajne, a ljudi mu odgovaraju Svetim vrlinama“ [24]. Najvažnije hrišćansko bogoslužjenje je Božanstvena liturgija, koja je i centar svih drugih službi dnevnog kruga. Liturgija je Sveta Tajna, ili sveštena radnja u kojoj se verujućima daje osveštavajuća blagodat Svetog Duha [25]. Za vreme Liturgija svršava se Sveta Tajna Pričešća Telom i Krvlju Hristovim, koja vodi poreklo od Tajne Večere. Čin drevne Liturgije je izložen (zapisan) u „Apostolskim Ustanovama“, kao shema i kao detaljni tekst molitava. Do 4. veka ovaj čin je čuvan u usmenom predanju. Liturgija se može služiti samo u osveštanom hramu po Pravilu 58. Šestog (Laodikijskog) sabora iz 4. veka [25], u prostoru (ili na mestu) gde je podignut Presto i gde se nalazi antimins, osvećen od strane arhijereja. Po posebnom dopuštenju arhijereja (episkop, mitropolit, arhiepiskop ili patrijarh) Liturgija se može služiti na drugom mestu, obavezno na antiminsu. Antimins ili mestoprestolje (lat. antemnesa umesto trpeze) je liturgijsko platno na kojim se vrši Sveta liturgija, u oltaru crkve. Na njemu su predstavljena stradanja Hristova i Hristovo polaganje u grob. Antimins može da zameni osvećeni oltar i mošti mučenika ili sveca. [14]. „U današnje vreme antimins je svileno platno sa predstavom polaganja Gospoda Isusa Hrista u grob, četvorice jevanđelista i oruđa

stradanja Hrista Spasitelja; u antimins se, u posebnoj kesici sa donje strane, ušiva čestica svetih moštiju. Istorija antiminsa seže u prva vremena hrišćanstva. Prvi hrišćani su imali običaj da Evharistiju savršavaju na grobovima mučenika” [25].

Slika 10 – Crkva Sveti Nikola u Njujorku (arh. S. Calatrava, 2013)

4. ZAKLJUČAK

Liturgijski shema hrama predstavlja samo jedan deo ukupnog razumevanja *suštine* pravoslavnog hrama i u cilju sastavljanja osnovnog programa za projektovanje srpskih pravoslavnih hramova, potrebno je definisati prostor koji odgovara potrebama živopisanja, ali i utvrditi ulogu crkvene arhitekture u društvu, odnose tradicije i savremene arhitekture, simbola, poetike, teorije, istorije itd., što zapravo čini teme budućih istraživanja.

Prema Marinisovom tumačenju dela iz VIII veka carigradskog patrijarha Germana, koji između ostalog istražuje odnos liturgije i prostora crkve, rani hrišćanski teolozi su pobijali sakralnost hramova koje su gradili ljudi, posvećujući pažnju zajednici vernika, a ne prostoru u kome se sastaju. Hram ne poseduje ugrađenu *svetost*, već postaje sveta *ekklezija* kroz vernike i rituale. Navodeći primer Grčke pravoslavne crkve, koja je prihvatila rešenje Santjaga Kalatrave za novu crkvu Svetog Nikole u (Grand Zero, New York, 2013) Marinis je po našem mišljenju ispravno zaključio: „Liturgija će se nekako uklopiti u prostor, kao što su se prilagođavali tumači delu patrijarha Germana (Izlaganje o Crkvi i mističko sagledanje), kroz mnogo vekova” [26].

5. LITERATURA

- [1] Кадиевић, А. (2004). Евокације и парафразе византијског градитељства у српској архитектури од 1918. до 1941. године. *Ниш и Византија: зборник радова*, бр. 2, 382–394.
- [2] Кадиевић, А. (2007). *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века)*. Београд: Грађевинска књига.
- [3] Кадиевић, А. (2013). Стратегије новог српског црквеног градитељства и њихов утицај на непосредно окружење (1990–2012). *Зборник Seminara за студије модерне уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду*, бр. 9, 103–113.
- [4] Кадиевић, А. (2015). Српско црквено градитељство (1945–2015) – истраживање и презентовање. *Архитектура и урбанизам после Другог светског рата: заштита као процес или модел - VI конференција - зборник радова*, 157–167.
- [5] Стојков, Б. и Маневић, З. (1995). *Традиција и савремено српско црквено градитељство*. Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије.
- [6] Манић, Б. (2009). *Приступ проучавању новије сакралне архитектуре у Србији – анализа могућности развоја модела православног храма (магистарски рад)*. Београд: Универзитет у Београду, Архитектонски факултет.
- [7] Манић, Б. (2016). *Савремена архитектура цркава Српске православне цркве: програмске основе и пројектантска пракса (одбрањена докторска дисертација)*. Београд: Универзитет у Београду, Архитектонски факултет.
- [8] Фолић, В. (2010). Трагање за савременим изразом у српској сакралној архитектури. *Изградња : часопис Министарства грађевина Народне Републике Србије*, бр. 11/12, 637–642.
- [9] Јовановић, М. (2007). *Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба*. Београд: Завод за уџбенике.
- [10] Јовановић, З. (2013). Између кризе критеријума и нових визија у сакралном градитељству Српске Православне Цркве на примеру капеле на Бубњу код Ниша (арх. С. Буђевац). *Архитектура храма – пројектовање духовних објеката*, 361–390.
- [11] Ајзенман, Р. (2009). Крај класичног, крај почетка, крај краја. *Антологија теорија архитектуре XX века*, 657–675.
- [12] Портогеси, Р. (1989). *Јединствена визија архитектуре: избор текстова*. Београд: Studentski издavaчки центар.

- [13] Ando, T. (2009). Ka novim horizontima u arhitekturi. *Antologija teorija arhitekture XX veka*, 718–721.
- [14] Станимировић, М. (2017). *Архитектура српског православног храма – утицаји и развој у првим деценијама XXI века (одбрађена докторска дисертација)*, Грађевинско - архitekтонски факултет Универзитета у Нишу.
- [15] Станимировић, М., Дабић, М. (2017). Литургијска функција у архитектури српског православног храма, *Црквене Студије*, бр. 14, стр. 689–702.
- [16] Станимировић, М. (2015). Процес пројектовања дома молитве. *Црквене студије*, бр. 12, 567–584.
- [17] Stanimirović, M., Stanković, V. i Jovanović, G. (2015). Contemporary interior design of Serbian Orthodox temple. *The Importance of Space*, No. 3, 91–102.
- [18] Stanimirović, M., Jovanović, G. i Obradović, T. (2012). Forma hrama. *Zbornik radova Građevinsko–arhitektonskog fakulteta*, br. 27, 115–124.
- [19] Трифуновић, Л. (1969). Стара и нова уметност. Идеја прошлости у модерној уметности. *Зограф. Часопис за средњевековну уметност*, бр. 3, 39–52.
- [20] Куртовић Фолић, Н. (1995). Црквено градитељство, традиција или трансформација црквених облика. *Традиција и савремено српско црквено градитељство*, 62–98.
- [21] Chase, I. (2015). *The Work Claiming to Be the Constitutions of the Holy Apostles, Including the Canons*. London: Forgotten Books.
- [22] Мирковић, Л. (1964). *Православна литургија или наука о богослужењу Православне цркве*. Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве.
- [23] Анђелковић, Б. (1995). Литургија и унутрашњи поредак храма. *Традиција и савремено српско црквено градитељство*, 37–61.
- [24] Поповић, Ј. (1974). *Православна црква и екуменизам*. Солун: Манастир Хиландар.
- [25] Таушев, А. (2006). Литургија. *Истина, часопис Православне епархије далматинске*, 147.
- [26] Marinis, V. (2015). The Historia Ekklesiastike kai Mystike Theoria: a symbolic understanding of the Byzantine church building. *Byzantinische Zeitschrift*, 108(2), 753–770.